

ОКТОИХ

1-2
2011

ЧАСОПИС ОДЈЕЉЕЊА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ
МАТИЦЕ СРПСКЕ – ДРУШТВА ЧЛАНОВА У ЦРНОЈ ГОРИ

Упутство ауторима

Рукописе (до 60 000 знакова) и приказе (до 12 000 знакова) треба слати у електронској форми (са коришћеним фонтовима) на CD-у на поштанску адресу: Издавачки центар Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори, Трг Шака Петровића 1, 81 400 Никшић, Црна Гора, или на e-mail: oktoih@maticasrpskacg.org. Комплетан рукопис садржи: пуно име и презиме аутора, пуни наслов рукописа, комплетан списак коришћене литературе, контакт адресе аутора, сажетак (до 150 ријечи) и 5–10 кључних ријечи на језику аутора и једном од свјетских језика.

Цитате који имају три и више редова треба издвојити у тексту увлачењем са лијеве маргине и за једну величину мањим словима. Наслови наведених књига и периодике треба да буду итализовани, а текстове из периодике и зборника треба означавати двоструким наводницима („“), осим у случају да се ради о наводу унутар навода (“”).

При упућивању на литературу и при цитирању треба користити харвардски начин: упути се налазе у самом тексту, у (облим) заградама, гдје треба навести презиме аутора, годину издања текста и број странице (годину и број странице треба раздвојити двотачком), а затим, у списку литературе навести све податке за библиографску јединицу.

Приложени рукописи не смију бити претходно објављивани у цјелини.

Рукописе рецензирају два анонимна рецензента.

Instructions for the authors

Manuscripts (to 60 000 characters) and reviews (to 12 000 characters) should be sent in electronic form (together with the used fonts), on a CD, to the following mailing address: Izdavački centar Matice srpske – Društvo članova u Crnoj Gori, Trg Šaka Petrovića 1, 81 400 Nikšić, Crna Gora, or by e-mail to oktoih@maticasrpskacg.org.

A complete manuscript should contain the author's full name, the full title of the manuscript, a complete list of references, the author's contact details, an abstract (up to 150 words) and 5–10 key words in the author's native language as well as in one of the world languages.

The quotations of or exceeding three lines should be separated from the rest of the text by pulling the left margin in and by a font one size smaller from the rest of the text. The titles of the cited books and periodicals should be italicised and the articles from the periodicals and collections should be placed under double quotations („“), unless in those cases in which there is a quotation within a quotation (“”).

While referring to the literature and citing sources the authors should apply Harvard referencing style: referencing should be done in the text itself, inside the (round) brackets in which case one should quote the author's surname, publication year and page number (the year and the page number should not be separated by column). When composing a list of references one should quote all the details for each bibliographical unit.

The submitted manuscripts must not be previously published in full.

The manuscripts are read by two anonymous reviewers.

Садржај

Уз први број 5

Расправе и чланци

Радоје Симић и Јелена Јовановић: Стилизацкије функције лексике у поеми <i>Стојанка мајка Кнежойолка</i> Скендера Куленовића	9-22
Radoje Simić und Jelena Jovanović: Stilisationsfunktionen der Lexik in <i>Stojanka majka Knežopoljka</i> von Skender Kulenović (Zusammenfassung)	22
Радмило Маројевић: Пјесма над пјесмама српске поезије – Његошева <i>Ноћ скуљба вијека</i> (Напомене уз критичко издање текста)	23-30
Виктор Савић: Запис Стефана Црнојевића на Светостефанској хрисовуљи краља Милутина	31-44
Viktor Savić: Stefan Crnojević's Inscription on King Milutin's Saint Stephen Chrysobull (Summary)	43
Милош Ковачевић: Незатворена питања српскога језика	45-54
Милош Ковачевич: Открытые вопросы сербского языка (Резюме)	53-54
Јелица Стојановић: Српски језик у Црној Гори у огледалу лингвистике и политике	55-78
Елица Стојанович: Сербский язык в Черногории – лингвистический и политическо-юридический аспекти (Резюме)	78
Драга Бојовић: Црногорски језичко-ментални инжењеринг	79-96
Draga Bojović: Montenegrin Language and Mental Engineering (Summary)	96
Јованка Радић: Замјенице <i>шїа</i> и <i>шїо</i> у „Граматици црногорског језика“ и у језику Црногораца	97-107
Jovanka Radić: The Pronouns <i>šta</i> and <i>što</i> in „The Grammar of the Montenegrin Language“ and in the Language of Montenegrins (Summary)	107
Ана Јањушевић-Оливери: Црногорске иновације српског/српскохрватског правописа	109-120
Ana Janjušević-Oliveri: Le innovazioni montenegrine nell' ortografia serba/serbocroata (Sommaro)	120
Дмитриј Катунин: Статус сербског језика у савременом законодавству Хорватије	121-138
Димитриј Катунин: Статус српског језика у савременом законодавству Хрватске (Резиме)	138
Алина Маслова: Об етапах формирования сравнительно-сопоставительного славянского языкознания и современных тенденциях его развития	139-149
Алина Маслова: Етапе формирања компаративно-конфронтативне словенске лингвистике и савремене тенденције њеног развоја (Резиме)	149
Славка Величкова: О једној тематској групи назива у српском језику (у поређењу са бугарским)	151-157
Славка Величкова: Об одной группе слов в сербском языке (в сопоставлении с болгарским языком) (Резюме)	157
Димка Савова: Употреба пасива у српском језику	159-164
Димка Савова: Использование пассива в сербском языке (Резюме)	164

Митра Рељић: Горанци – од географске одреднице до етнонима	<i>165-173</i>
Митра Релич: Горанцы – от географического определения до этнонима (Резюме)	<i>173</i>
Миодраг Јовановић: Секвенце сј, зј у црногорским и другим ијекавским говорима	<i>175-196</i>
Miodrag Jovanović: Sequences sj, zj in Montenegrin and Other Iekavian Dialects (Summary)	<i>196</i>
Ана Савић-Грујић: Особености дијалекатске лексикологије и лексикографије	<i>197-208</i>
Ana Savić-Grujić: Peculiarities of Dialectal Lexicology and Lexicography (Summary)	<i>208</i>
Александра Лончар-Раичевић: Прозодијске карактеристике јотованих континуаната (експериментална ист раживања)	<i>209-217</i>
Aleksandra Lončar-Raičević: Phonetic - Phonological Values of Ijekavian Yat Reflexes (Summary)	<i>217</i>
Владимир Остојић: О неким особинама глаголске морфолошке системе у говору села Врела (Жабљак)	<i>219-231</i>
Vladimir Ostojić: On some Characteristics of the Verbal Morphological System in Village Vrela Dialect (Žabljak) (Summary)	<i>231</i>
Тања Милосављевић: Међугенерациске разлике у систему источносрбијанских говора	<i>233-238</i>
Tanja Milosavljević: Inter Generational Differences in the System of East Serbian Speeches (Summary)	<i>238</i>

*К*њижевност

Горан Радоњић: Егзистенција између провалија: <i>Дервиш и смрт</i> Меше Селимовића	<i>241-247</i>
Goran Radonjić: Existence Between Chasms: <i>Death and the Dervish</i> by Meša Selimović (Summary)	<i>247</i>
Борис Лазић: Тестаментарни идентитет	<i>249-254</i>

Прилози и прикази

Голуб Јашовић: Лексика за именовање простора, мера и мерила у околини Приштине	<i>257-271</i>
Golub Jašović: Lexis Denoting Space, Measures and Standards in The Pristina Region (Summary)	<i>270-271</i>
Татјана Трајковић: Језичке интерференције у топонимији Прешева	<i>273-282</i>
Татјана Трајкович: Языковые интерференции в топонимии Прешево (Резюме)	<i>282</i>
Драга Бојовић: Путоказ српској фразеологији (Ана Пејановић, <i>Фразеологија Горској вијенца</i>)	<i>283-287</i>
Драгана Дракулић-Пријма: В. М. Мокиенко, Г. А. Лилич, О. И. Трофимкина, <i>Толковий словарь библейских выражений и слов</i>	<i>289-292</i>
Мира Чановић: Миланка Бабић, <i>Оіледи из іраімаііичке синііаксе</i>	<i>293-295</i>

ВИКТОР САВИЋ

Институт за српски језик САНУ, Београд

**Запис Стефана Црнојевића
на Светостефанској хрисовуљи
краља Милутина**

Сажетак: Кратак запис Стефана Црнојевића из 1496. године важан је извор за сагледавање судбине Светостефанске хрисовуље. У њему се налази и извјестан број података занимљивих за мјесну историју српског књижевног језика и за историју зетско-сјеничког дијалекта. Запис представља доста вјеран транскрипт унутрашњег (из)говора његова састављача. У Стефанову идиолекту прелама се његова перцепција српскословенског као живог писаног израза у Црној Гори тога времена с његовим дијалекатски снажно обојеним матерњим говором. У тексту су најочљивије мјесна и неоправдана вокализација, заједно с екавизмом „вишег“ стила. Као и у језику, и у писму је присутно двојство елемената из напоредних система, брзописа и (полу)устава, такође са занимљивим појединостама. Примичењен је графички инвентар који је упрошћен за потребе тадашње пословно-правне писмености. Запис има структуру својствену повељама.

Кључне ријечи: Стефан Црнојевић, запис, Светостефанска хрисовуља, историјска дијалектологија, историја српског књижевног језика.

Светостефанска хрисовуља представља једну од најзначајнијих сачуваних српских средњовјековних исправа којима се формира и регулише опсег и живот једног манастирског властелинства. Ова хрисовуља је драгоцен извор за проучавање правних и социјалних прилика у средњовјековној Српској земљи, али и старог српског језика и нарочито топонимије. Хрисовуљу је издао краљ Милутин својој задужбини, манастиру Светога Стефана (слављен 27. децембра) у Бањској.¹ Краљ Милутин је подигао од темеља овај раније разорени манастир, између 1313. и 1316. године, а из Хрисовуље је познато и то да га је изузетно обдарио и богато опремио.² Хрисовуља у облику књиге (без печата), каква је данас сачувана, настала је послје Никодимовог избора за архиепископа

¹ По обиму и значају Светостефанској хрисовуљи су сличне још хрисовуље које су издали, редом, потоњи српски владари: краљ Стефан Дечански Високим Дечанима и цар Душан Светим Арханђелима (уп. Новаковић 1890: V). У истом смислу сличне су јој још само неколике исправе из хиландарске ризнице (све из XIV вијека), нпр. Милутинова манастиру Светога Ђорђа у Скопљу и Душанова Светој Богородици Хтетовској (вид. Синдик 1998: бр. 136/138 [A 10/6], стр. 115–116, бр. 146/148 [свт. 9], стр. 125).

² Въ снх' же н ообрѣтохъ храмъ сего с(в)т(а)го прѣвод(оу)ч(е)ника. ап(о)с(то)ла же н архидиакона стѣф(а)на. порошени н разорени. н сего изнова създахъ. [...] сего же ообрѣновъ н исплненихъ келно въз'можно быс(тъ) краал(и)е в(ь)с(т)воу) мн. въ всакнхъ правннхъ таже быше на потрѣбу с(в)етомоу храмоу семоу. паче же въ селѣхъ таже соут' пнс(а)на здѣ (13v–14v).

(12. маја 1317), отприлике током исте, 1317. године.³ О посебном значају овога манастира говори и чињеница да је Милутин сахрањен управо у њему, откуда су његове мошти, касније, у опасним турским временима, пренијете у Софију, гдје се и сада налазе (у цркви Свете Недјеље). Игуман овога манастира заузимао је, приликом издавања Хрисовуље, високо четврто мјесто међу настојатељима најугледнијих српских манастира: послје Студенице, Милешеве и Сопоћана.⁴

Турци су у својим продорима по Балканском полуострву пљачкали ратом захваћене просторе, односећи са собом драгоцјености. Биће да је тако и Светостефанска (или Бањска) хрисовуља однијета. У нашој науци XIX вијека знало се за њено постојање из посредних извора,⁵ али је њена судбина била сасвим непозната.

Сматра се да је Хрисовуља могла бити однијета одмах послје Косовске битке, 1389. године. То је, међутим, могло бити и неколико деценија касније, што се може наслутити управо на основу записа о коме ће овдје бити ријеч. Одношење Хрисовуље из манастира поклапа се, вјероватно, с моментом његова разарања.

Срећним стицајем околности, научна мисија Мађарске академије наука отпутовала је септембра 1889. године у Цариград ради претраживања султанске ризнице у Ески-Сарају. У тој мисији нашао се, на своју иницијативу, и један пољски истраживач, Јозеф Ко(р)жењовски (Józef Korzeniowski), задужен за словенске старине. Управо он је и уочи нашу Хрисовуљу. Новопронађени свечани акт правилно је идентификовао по чувењу Стојан Новаковић, а да га, при том, није ни видио (1890: IV–V, VII).

Убрзо након овог неочекиваног открића услједила судва издања истога споменика, независно једно од другог – на два мјеста, различитим методологијама; оба почетком наредне, 1890. године. У Београду, у Државној штампарији, изишло је рашчитано (типографски упрошћено) издање Љубомира Ковачевића (с копије Ј. Коржењовског), праћено значајним индексима: *Светиостефанска хрисовуља*, Споменик СКА, IV. У Бечу је, пак, у штампарији Холцхаузена, изишло дипломатичко (сложено) издање Антонија Ходинке (с оригинала), у редакцији Ватрослава Јагића: *Светиостефански хрисовуљ краља Стефана II. Уроша Милутиина*, из Старога Сараја изнесла на свијет Земаљска влада за Босну и Херцеговину.

У штампи је културно-историјско издање, које је приредио професор Ђорђе Трифуновић: *Повеља краља Милутиина манастиру Бањска. Светиостефанска хрисовуља*, Београд. У првој књизи доноси се фототипско издање Хрисовуље

³ Одлука о њену састављању могла је бити формално донијета на истом сабору на коме је и Никодим изабран, будући да су сабори трајали и више дана и да се на њима одлучивало о више ствари. Овај примјерак Хрисовуље, „оригинални препис“ (термин М. Живојиновић), треба датовати послје Драгутинове смрти (12. марта 1316) јер је Никодим постао архиепископ послје његове смрти. Дијелови текста који припадају Никодиму и Драгутину писани су истом руком којом је изведен и основни, Милутинов дио текста, што значи да је овај рукопис као цјелина настао након 12. маја 1317. године. Проф. Ђорђе Трифуновић је претпоставио да је прво сачињен свитак још за Драгутинова живота, с Драгутиновом сагласношћу (Трифуновић 2011).

⁴ Вид. свршетак саме Хрисовуље са списком „у Богу сабраног сабора српског свесвештеника епископа и преподобних игумана“, који је, с архиепископом Никодимом на челу потврдио Милутинове дарове (89г–90в).

⁵ Светостефанско властелинство и одговарајућа хрисовуља помињу се нарочито у Дечанској и Светоарханђелској хрисовуљи (Новаковић 1890: VI–VII).

на основу дигиталног снимка добијеног дипломатским путем из Цариграда. У другој књизи фототипски се преносе претходна издања, а ту су и пратеће студије неколицине сарадника (Ђ. Трифуновић, А. Лома, Г. Томовић, В. Савић).

*

Светостефанска хрисовуља налази се и данас у Цариграду: Торкару sarayı müzesi, Gayri islami kitaplığı, № 70. Сачувана је само у форми свечане књиге од 96 пергаментских листова, са 180 страна текста. Предња четири листа су празна, а првобитно су и задња два била празна. Текст Хрисовуље излаже се од 5r до 94r (полеђина је неисписана). На страни 95r налази се Стефанов запис изведен у 11 неједнаких редова, док је на наредном листу (96r) Стефан пробао перо написавши само четири почетне ријечи своје биљешке.⁶

Стефан у своме запису саопштава да је *иописао* – 'написао', заправо подебљао *слова* која су била *иошрена*, тј. 'ријечи које су се избрисале'. Тиме је непотребно нарушио изузетан рукопис непознатог, али врсног Милутинова писара (слика 1), чији свечани дуктус јако подсјећа на дуктус дијака Радослава (Георгија), који је преписао Милутиново четворојеванђеље намијењено Карејској ћелији 1316. године.⁷ Његове интервенције упадљивије су на странама 71r, 72v, 76v–77r, 82v, 86v, 88v–91r, а нарочито на 92r–93v (Никодимов текст).

*

Доносимо запис рашчитан, растављених ријечи, стандардним старословенским слогом. У критичком апарату дајемо разлике према читању ранијих издавача, Ватрослава Јагића и Антонија Ходинке (Јаг.–Ход. – Јагић 1890: 47), Љубомира Ковачевића (Ков. – Ковачевић 1890: 11) и Љубомира Стојановића (Стој. – Стојановић 1902: бр. 423, стр. 129–130). Ковачевићево читање је, у коначном исходу, ипак тачније од Јагићева (Ходинкина), мада је радио у тежим условима. Очито је да је он боље познавао палеографске одлике српских свјетовних споменика.

† да є ке сведеннє ксакѡмѣ чловекуѣ
 како рабѣ божи стефанѣ црњоевнѣѣ⁸
 ѡвѣ кннгѣ надохѣ⁹ ѣ ѣ хаѣнѣ ц(а)ра¹⁰
 мѣра-бега¹¹ н ѣѣѣ ѣ н попнсаѣ но¹²
 слова коѣ¹³ бешѣ потрѣна г(о)споднна

⁶ У Архиву САНУ под бр. 495 чува се копија Ј. Коржењовског, у којој је запис пажљивије прецртан (преко пауса) него главнина текста. Због непознавања особина оваква типа писма копиисти је, ипак, промакло неколико грешака. На дну исте стране пренијета је и Стефанова проба пера.

⁷ О овом споменику вид. Богдановић 1978: бр. 1, стр. 53–54. О могућности да се ради о истој особи говорио је Анатолиј А. Турилов у своме предавању на Филозофском факултету у Београду (20. фебруар 2009).

⁸ црњоевнѣѣ : црњоевнѣѣ Јаг.–Ход., Стој.

⁹ надохѣ : на(н)дохѣ Ков., Стој.

¹⁰ ѣ ѣ хаѣнѣ ц(а)ра : ѣѣ хаѣ нѣѣра Јаг.–Ход., ѣѣ хаѣнѣ ѣра Стој.

¹¹ мѣра-бега : мѣра(т)бега Ков. и мѣра(т)-бега Стој.

¹² попнсаѣ но : попнсаѣ (ѣ) но(н) Ков., Стој.

¹³ коѣ : коѣ Ков., уз напомену да је „у ове три речи а [...] нешто друкчије него што је у осталим речима“ (Ковачевић 1890: 11, фусн. 2).

ННКОДНЦА НГЏЦЕНА ННКОДНЦА
 СЛОВЕСА КОА¹⁴ СЕ БЕШЕ ПОТРЕНА Н ТЕКО¹⁵ ДА
 СЕ ЗНА ДОБРО КОЕ¹⁶ УЧИННН НН Є¹⁷ РАБЪ СВЕТАГО
 СТЕФАНА ПРЕКО-ПРЕКОЗВАНОВО АПОСТОЛА
 Н МЏЧЕННКА СТЕФАНА ТОМЪ СЛАВА Н
 Н ДРЕЖАВА¹⁸ БЕ ВЕКН ТАДННН¹⁹ ∴

Петар Ђорђић даје снимак (негатив) овога записа као посљедњег у низу илустрација за српски брзопис XV вијека (вид. Ђорђић 1971: сл. 158, стр. 358). Овај запис је доста брижљиво писан, али у складу са Стефановим могућностима: по ријечима проф. Трифуновића, „не баш много писмено“ (Трифунџић 2011). Стефанов рукопис сам по себи није много расписан нити уредан. Слова су неједнаке величине и немају ослону линију, тако да редови кривудају. Па ипак, он је настојао да своме писму дâ нешто свечанији карактер: није штедио на простору, додаје декоративне тачкице око крста на почетку и око слова ф, да би на крају текст окончачо петотачком.

На први поглед доминирају брзописне форме, на примјер, карактеристични брзописни облици слова, као што су а са стаблом издуженим у међупростору, квадратно в, г са продуженим стаблом, упрошћено тропотезно д, редуковано є (као знак за прејотацију), к састављено од два паралелна усправна лука, троного и висеће т, једнопотезно с, рачвасто ч (попут латиничког њ). Истовремено, потез пера у цјелини изгледа доста статично. Поред ових облика, затим, јављају се и упрошћене или невјеште (полу)уставне форме: на примјер в се пише на оба начина (с дјвјема петљама), такође и д (с ножицама), као и ч (двопотезно, са стубом и раклицом при врху), н : н задржавају ранији однос (водоравна / коса спојница). Омега је попут широког, незатвореног слова о; изнимно над њом стоји надредна тачка. Уочљива је појава к и његова млађа вриједност (*ћ* а не *ћ*) у презимену *Црнојевић*.²⁰ Необично је упрошћено з, које својим обликом највише подсећа на (данашње) латиничко z. Слово ц збуњивало је неке од издавача због тога што је ротирано, па је дошло до његове замјене са ч, и погрешног читања: *џџ хаз нџџра Јаг.-Ход.*, *џџ хазнџ џра Стој*. Идући за бечким издањем, Иларион Руварац је у датој графичкој секвенци видио *хазнагара* (*Мураиџбеџа*) (Руварац 1893: 40). Упра-

¹⁴ коа : коа Ков.; само још уз ову ријеч стоји претходна напомена.

¹⁵ теко : тако Ков., Стој.

¹⁶ кое : које Стој.

¹⁷ нн є : нне Ков., Стој.; нијесмо сигурни у читање овога мјеста.

¹⁸ н дрежава : ндрџава Јаг.-Ход.

¹⁹ тдннн : адннн Јаг.-Ход., Ков., Стој.

²⁰ У Макаријеву запису из приближно истог времена, на штампаном Псалтиру (1494) ово владарско презиме, али и име старијег Стефанова брата, Ђурђа, пише се без употребе слова ђерв, што је у складу са чињеницом да је дати текст цио изведен његованим књижевним језиком, на крају црквене књиге. Стоји: *гюргга црњоевнџка*. У оснивачкој повељи Цетињског манастира (1485) не користи се ђерв, па је тако и сам Иван Црнојевић потписан без употребе овога слова. Стоји: *нванъ црњоевнџк* (Шекуларац 1987: 204, 207). Врло је могуће да се ово слово убрзо (потом) раширило на овом подручју, ако је судити по испису из једне потврде Ивана Црнојевића (1490), који нам је доступан само преко издања: *нван црњоевнџк* (Шекуларац 1987: 235). У повељама Ђурђа (и Стефана) Црнојевића ђерв се, међутим, нормално користи, и то у обје вриједности, *ћ* и *ћ*, али у познијим преписима. Примјери из те заједничке повеље браће Црнојевића (састављене 1495): *џџџа црњоевнџка*, *џџџаџ* (x2), *џџџа* и *степана црњоевнџк* и у другим ријечима (Шекуларац 1987: 236, 237, 240).

во овај примјер, међутим, по своме смислу (ријеч је о *ризници* турскога цара), несумњиво показује како треба читати дату графему, а тиме и у претходном реду династичко презиме: као *Црнојевић*, а не *Чрнојевић*. На моменте се не разликују *х* (пописаж р. 4) и *ж* (дрѣхава р. 11) због несигурности у употреби носећег стуба (карактеристичног за слово *ж* у односу на *х*) о који се сијеку коси краци. Уопште узев, слободни смо рећи да остварена графија подсјећа на стилизовани брзопис подешен за рукописне књиге, какав затичемо у *Лајџицишком лекционару*, насталом у дубровачком залеђу у посљедњој четвртини XV вијека.²¹

Упадљиво је да Стефан уопште не користи графеме *ѣ*, *ы*, *ю*, *џ*, као ни интерпункцијске знаке за парцелисање свога исказа. Запрејотацију употребљава два типа прејотованог *а*: нормално, у висини реда – само у првом реду (*х2*) – и *а* које избија из реда, с пречкицом (редукованим знаком за прејотацију) нешто изнад петље (једном кукица) – у остатку текста (*х3*). Могуће је да се у првом случају радило о вриједности обичног или благо помућеног *а* (вид. ниже),²² док се тек у другом радило о фонетској групи *ја*. Други графички лик први издавачи (Јаг.–Ход.) нијесу ни примијетили, него су га пренијели као обично *а*. Слично овоме, прејотовано *к* користи се само у првом реду (крај ријечи, *х1*),²³ послје широког *е* (почетак ријечи, *х1*), након чега Стефан одустаје од такве прејотације, па се у наставку опредјељује за широко *е* (*х3*), типично у ресавском правопису тога времена.

*

Ријетко смо у прилици да анализирамо аутограф једног нашег средњовјековног владара или властелина, а уједно и његов идиолекат – будући да су текстове у којима га најприје може бити, а који су сачувани (претежно правна акта) – писали професионални писари. Свакако, ни свечани потписи на крају исправа нијесу дјело руку формалних издавача. А овдје, ето, имамо посла с аутентичном биљешком једног таквог човјека. У овом невеликом запису уочљиви су и књишки и дијалекатски елементи. Његове формалне особине такве су да га готово приближавају правом фонетском биљежењу (транскрипцији) идиолекта.

Записани текст излаже се у осмишљеним књишким оквирима: он почиње и завршава се књишким, вишим изразом, у чијем се средишту развија жив народни језик. Читав текст истодобно је језички доста хомоген зато што је све у њему дато пером (кроз уста, боље рећи ухо) једног типичног дијалекатског говорника.²⁴

²¹ Вид. о њему Ђорђић 1971: 151, 174; илустрацију вид. у истој књизи под бр. 251, стр. 448. Уједно, разумије се мање, постоји далека сличност и с комбинованом уставно-брзописном ћирилицом, каква се касније примјењивала у штампаним књигама са западнијег подручја.

²² Први случај алтернативно је још написан, у проби пера, на наредном листу с обичном графемом *а*: да *е* *вѣ* *свѣдѣнне* 96г. У другом случају употреба прејотованог *а* може се схватити као заостатак конзервативног правописа. Не треба, ипак, искључити ни могућност да Стефан њиме хоће да означи неку нарочиту фонетску вриједност, можда баш меко *с'*, етимолошки оправдано у коријену ове ријечи (уп. *стл. вѣсакъ*, односно *вѣсѣкъ*). То није немогуће, тим прије што се управо у Светостефанској хрисовуљи досљедно обиљежава меко *р'* (или декомпоновано на *рј*; пр. *козалеко* 14v), за које се обично сматра да се знатно раније изједначило с обичним *р*.

²³ У проби пера, пак, стоји само широко *е*: *свѣдѣнне* 96г.

²⁴ У наставку ће се видјети да је ријеч о „зетско-сјеничком дијалекту“. Овај је дијалекат често мијењао име. Овдје се опредјељујемо за оно које је доста раширено у нашој данашњој дијалектологији (вид. Ивић 2001 [1985]: 209–232), мада нам се, истина, чинио бољим назив „зетско-(јужно)рашки“, такође присутан у нашој литератури.

– Најуочљивија је вокализација полугласника у духу локалног народног говора, два пута у предлогу *вѣ* (стсл. *вѣ*): *вѣ сведеннѣ* р. 1, *вѣ вакн* р. 11. Забиљежени ликови одражавају стање из народног говора у коме се одржава фонолошка разлика између етимолошког *a* и рефлекса полугласника. Тај рефлекс је близак гласу *e* (рецимо *e^a*).²⁵ У складу с тим је и изговор српскословенског предлога *вѣ*: онако како је и у забиљеженом графичком лику.²⁶ И српски/српскословенски прилог тако забиљежен је на овај начин: као *тѣк* р. 7, *некњижевно* (насупротив *как* р. 2). Ова се појава може тумачити (факултативним) мућењем етимолошког *a* у правцу полугласника.²⁷ Таква појава је и данас заступљена у староцрногорским говорима, који познају посебан рефлекс полугласника.²⁸

– Необична је дефонологизација вокалног *p*, графички представљена неочекиваном секвенцом *pe* (*p* + вокал), сваки пут у коријену ријечи, у позицији између сугласника (*x3*): *прево-прекозбаног* р. 9, *дрѣжава* р. 11. Ако би се прихватило да је ријеч о пресликавању постојећег изговора, тада би се, ваљда, радило о дјелимичном разлагању вокалног *p*, отприлике на начин на који је и представљено. Такав резултат на овоме терену не изгледа нам много очекиван, посебно не у посматраном времену; очекивали бисмо прије обрнуту реализацију (вокал + *p*).²⁹ По нама, овдје се ради о пишчевој намјери да подигне књижевни израз свога текста, како се примиче његову крају, гдје се посматране форме и налазе. То је усиљени изговор (пресликан на писмо) с неоправданим вокализацијама, чиме се, по њему, остварује ефекат свечаног казивања. Стефан има свијест о књишкој

²⁵ Овакво својство континуанта полугласника у данашњим конзервативним говорима Црне Горе одавно је познато у литератури. Уп. нпр. Бошковић/Малецки 2001 [1932]: 91. За укупан поглед на резултате вокализације у Црној Гори, вид. Јовановић 2000: 407–417. Лука Вујовић је претпоставио на основу Вукових запажања из прве половине XIX вијека да је у говорима цијеле Старе Црне Горе рефлекс полугласника био управо фонема *e^a*, каква је у архаичном мрковићком говору (Вујовић 1969: 98–99, 378).

²⁶ Ако је вјеровати издању текста једне црнојевићке повеље из 1494. године у: Шекуларац 1987, онда смо истовремено у канцеларији Црнојевића имали потврде за замјену полугласника неким вокалом реда *a*, пр. *ва сведеннѣ васакоѣѣ*, стр. 234. Ту би се могло радити и о графичкој навици да се вокализовани полугласник забиљежи графемом *a*, или о идиолекту писара који би потицао из друге дијалекатске зоне.

²⁷ На примјер, у облику *тѣ-квѣ* Митар Пешикан запажа једва примјетну помућеност вокала *a* (Пешикан 1965: 108). Биљежи се данас и потпуна трансформација посматраног коријенског вокала: *ѣѣ^aкѣ* (Јовановић 2000: 415), *ѣѣ^aка^aв* (Поповић/Петровић 2009: 23). Два примјера с почетка записа у којима се користи графема *a* могли би се, у овом свјетлу, тумачити и као назнака мућења вокала *a* – први пут из народног говора, други пут према народном говору (*ga*, *всакому*, односно *ga^a*, *вса^aкому*); уп. *гѣ*-и *пѣтѣш*, *бѣрѣкѣѣѣ*, *бѣрекиѣѣ* < *бѣрѣкѣѣѣ* (Милетић 1940: 236, 255).

²⁸ Бранко Милетић је дао више примјера за појаву секундарног *a* на мјесту етимолошког *a*, нпр. *бѣѣѣѣѣ*, *нѣѣѣѣѣ*, *мрѣѣ* итд. (вид. Милетић 1940: 233–237).

²⁹ У мрковићком говору једна ограничена појава подсјећа на освијетљене примјере, али не чини нам се реалним да су они у стварној вези. Осим што се развија ново вокално *p*, тамо нема вокално *p* у радном глаголском придјеву, него је консонантско или разложено: *ѣмро*, *ѣмрѣла* (Вујовић 1969: 143). – Што се тиче друге могућности, Бранко Милетић је у неким ограниченим случајевима у Црмници биљежио појаву полугласничке компоненте испред *p* које је задржало своју вокалност, на шта се осврће и Лука Вујовић: нпр. *ѣма^aро*, *ѣма^aрѣ* (Милетић 1940: 277; Вујовић 1969: 84, 143). И у нашем би се запису, у складу с тиме, могло радити о истој, секундарној вокалној компоненти, која се само због графичких навика (да се *p*, *л* биљеже као *р*, *љ*) пише здесна, иза графеме *p*: дакле *ѣ^aрво(-)*, *г^aржава*, отприлике. Разлагања оваква типа позната су код дубровачког нотара Паскала, нпр. *сѣѣѣѣѣ*, *дѣрѣжѣѣѣ*, *гѣрѣѣ*, али ту је посриједи резултат српско-романске интерференције.

вокализацији полугласника (видјели смо код *ѵ*), али није увијек сигуран када да посегне за њом: код вокалног *p* уводи је на основу традиционалне употребе јера у тој улози (осјећа његову везу с јаким полугласником),³⁰ а изоставља је у ријечи *сѵѳдѳннѳ*, тамо гдје би јој могло бити мјесто (код њега *сѵѳдѳннѳ*)³¹. Презиме *Црнојевић* правилно је написано.

– Досљедно је заступљен екавски рефлекс јата: *сѵѳдѳннѳ* р. 1, *чловеѳѳ* р. 1, *бѳше* р. 5, 7, *ѵѳн* р. 11. Будући да се Стефан служи упрошћеним графичким системом, без графеме јат (како смо видјели), нормално је да уводи његову замјену, у овом случају простом супституцијом графемом *ѳ*. У нашој науци добро је позната рана раширеност „екавског“ изговора у српскословенском језику (односно „екавизам“ српскословенског језика) на тлу српске државе Немањића,³² иако су упоредо постојали (као и данас) народни говори с незамијењеним јатом, потом и јекавски.³³

Уз наведене примјере треба навести и књишки лик имена састављача записа, *стефанъ*, с ослонцем на примјере у Хрисовуљи, а не на локално *стѳпанъ*.³⁴

У неким случајевима, екавизам би се могао објаснити и самом говорном подлогом,³⁵ али се нећемо упуштати у несигурна или анахрона тумачења. Најбоље је рећи да уочени примјери имају „српскословенску“ вриједност јата,³⁶ и то нарочито они који се и налазе у дијеловима текста писаним „вишим стилем“.³⁷

³⁰ Типолошки гледано, овакав поступак није усамљен. На тлу босанске средњовјековне државе, гдје се користила ћирилица, познате су нам прекомјерне замјене *ь* са *л* (наш израз: усиљене вокализације). Тамо се заиста у неким споменицима јавља графички представљено неетимолошко *а*, које у тим случајевима треба тако и читати. На примјер, у уговору Хрвоја Вукчића с Дубровчанима из 1404. године, на више мјеста региструје се ова појава, а најочљивија је, прије свега, у Хрвојевом имену. У верзији Хрвојева дијака Миливоја стоји: *хрѵѳѳ* р. 1, р. 7, р. 16, *хрѵѳѳѳ* р. 12, *хрѵѳѳѳ* р. 17, р. 24. У верзији дубровачког логотета Руска Христифоровића, пак, овоме нема ни трага: *хрѵѳѳ* р. 1, р. 4, р. 9, *хрѵѳѳѳѳ* р. 7, *хрѵѳѳѳѳ* р. 9, р. 12 (вид. Исаиловић 2009: 170–172).

³¹ Познато је колебање у писању јера у префиксу *сѵ-*; уп. *сѵѳдѳнѳ* у Псалтиру с посљедовањем Ђурђа Црнојевића (1494), 23г/4 (Грковић-Мејџор 1993: 55).

³² Од овога је изузет српскословенски језик у Босни.

³³ У приближно истом времену у једној црнојевићкој повељи из 1494. године, осим вокализације реда *а*, појављује се, наравно, и екавски рефлекс јата, али у књишким ријечима (нпр. *сѵѳдѳнѳ*), односно у ријечима које су фреквентне у књижевном изражавању (нпр. *чловеѳѳ*). С друге стране, тамо је јекавски рефлекс нормалан у народним ријечима (нпр. *ѳдрнѳѳ*), односно њихово традиционално биљежење с јатом (нпр. *лѳшѳѳѳѳ*). Вид. Шекуларец 1987: 234.

³⁴ Тако се потписивао већ његов чукундјед, нпр. у једној повељи Дубровчанима из 1395. године, вид. Шекуларец 1987: 180. – У каснијем препису повеље из 1492. године име нашега састављача записа доноси се у лику с извршеним јекавским јотовањем: *сѳпанъ*, вид. Шекуларец 1987: 215, 217.

³⁵ Екавизми су, иначе, у неједнакој мјери присутни у говорима Црне Горе, не рачунајући овдје тзв. лексичке екавизме, који су најшире заступљени (*цѳѳѳѳѳ*, *зѳнѳѳѳѳ* итд.). На први поглед тако би се могао тумачити примјер *бѳше* р. 5, 7 (можда и *чловеѳѳ* р. 1). Бранко Милетић је донио више екавских потврда за историјско кратко јат, управо за *бѳше*, нпр. (Милетић 1940: 42–43). Овдје се, међутим, ради о форми сигматског аориста са значењем имперфекта у 3. л. множине *бѳше* (стсл. *ѳѳѳѳ*), а не о 3. л. једине.

³⁶ Језичка анализа Псалтира с посљедовањем из штампарије Црнојевића показала је екавизам српскословенског језика у непосредном Стефанову окружењу; особито су уочљиви примјери типа *нѳѳѳѳѳ* и *ѳѳѳѳѳ* (вид. Грковић-Мејџор 1993: 46–50).

³⁷ То нарочито важи за историјско дуго јат представљено примјером: (*ѵѳ*) *ѳѳѳѳѳ* р. 11. Данашњи екавски рефлекс дугог јата у мрковићком говору посљедица је познијег и локално омеђеног сажимања (управо примјер *ѳѳѳѳѳ*, стр. 102) двосложног рефлекса *-ије-* (Бујовић 1969: 118–121).

– Губљење експлозивног (озвученог) дентала (због природе његова изговора, Милетић 1940: 372) у групи (споју) с другим експлозивом, вјероватно факултативно, али ипак забиљежено, што би свједочило о већој старини ове појаве него што би се могло мислити: *мѡра-бѡга* р. 4 < *мурагбега* (Мурат-бѡга).³⁸

– За два примјера, *надохъ* р. 3 и *но* р. 4, карактеристично је писање без претпостављеног *н*, јер се заиста и ради о редукованом сонанту *ј* иза дугог вокала: *на'дѡх*, *нѡ'*. Овдје не рачунамо двије потврде за *ѡ* [*ju*] јер Стефан не користи графему *ю*. У многим говорима зетско-сјеничког дијалекта изговор *ј* данас је веома лабилан, па се, тако, јавља и његово често испадање (Ивић 2001: 216). Овдје се, наравно, не мора радити о коначном стању ствари, него о субјективној перцепцији аутора овога записа, мада не треба искључити ни једно ни друго. У првом примјеру имамо заостало старије стање (прије уопштавања умекшаног-меканог *ђ*: *нађох*),³⁹ а не некакву декомпозицију палатала (типа *дојни* < *доњи*). У другом је случају слабљење *ј* на (апсолутном) крају ријечи.⁴⁰

– Вјероватно се графичким ликом *божн* р. 2 преноси изговор *Божи* (*бѡжји*). У питању је познато губљење *ј* иза предњонепчаног сугласника (старо *-ѡјъ*).⁴¹

– На крају текста забиљежено је хијатско *ј*, као још једна потврда доброг слуха (и скромне књижевне културе) састављача записа: (*вѡ* *вѡки*) *ѡмниъ* р. 11.

– Енклитички облик *ју* личне замјенице 3. лица у акузативу јединине женског рода (стсл. анафорска замјеница *ѡ*):⁴² *ѡ* р. 3, 4.

– Не сасвим поуздан примјер чувања енклитичког облика *ни* р. 8 (како и пише; старије је *њи*) у дативу множине, што је раширена појава на овом терену (уп. Пешикан 1979: 159).

– У придјевско-замјеничкој промјени посвједочени су само наставци са завршним интегралним вокалом – нема трага његовој факултативности, као ни данас у конзервативним говорима с овога подручја (вид. Пешикан 1979: 159): датив *-ому* (*тоѡ* р. 10, књишки *вѡкоѡ* р. 1), генитив *-ѡѡ/-ѡѡ* (књишки *сѡѡѡ* р. 8, хибридни *преѡ-преѡѡѡ* р. 9) спрам народнога *-ѡѡ*.

– Именица с. р. *сѡѡ* има двојаку промјену у множини (колебање између *-ѡ*-основа и *-с*-основа): *сѡѡ-ѡ* р. 5 / *сѡѡ-сѡ* р. 7.⁴³ Други облик представља наглашену форму јер долази на почетку поновљеног исказа.

– Употреба акузатива умјесто локатива уз предлог *у*, што је распрострањен мјесни црногорски поремећај условљен укрштањем с инојезичким системима (уп. Пешикан 1979: 159, 166): (*надохъ*) *ѡ* *ѡѡѡ* р. 3.

– Жива употреба аориста: *надохъ* р. 3, *ѡѡѡ* р. 4, *ѡѡѡѡ* р. 4, *ѡѡѡѡ* р. 8.

³⁸ Појаву је забиљежио, нпр. Б. Милетић: *на-сѡѡ[г]бу* (1940: 372). Уп. Вујовић 1969: 147, 149.

³⁹ Чувен је Решетаров примјер *дѡјдѡше* из Стијене (Пипера), на који се осврћу готово сви проучаваоци, уколико се дотакну овога архаизма (вид. Rešetar 1907: 137).

⁴⁰ Чини се да се на терену данас чешће биљежи енклитички (*јѡј*) него пуни облик (*њѡј*) датива замјенице без *-ј*; вид. нпр. *јѡ* < *јѡј* (Пешикан 1965: 121; Вујовић 1969: 183).

⁴¹ Уп. Стевановић 1933–1934: 33–34; Милетић 1940: 341, 419; Пешикан 1965: 120 итд.

⁴² У неким говорима Црне Горе овдје се употребљава наслијеђено, старије *ју*, у некима млађе *је*. У источној Црној Гори познат је само старији облик (Стевановић 1933–1934: 73). У мрковићком говору скоро редовно је *ју*, али не увијек (Вујовић 1969: 239–240). У црмничком већ, говору, забиљежено је само *је* (Милетић 1940: 424).

⁴³ Уп. стање у наведеном Псалтиру с посљедовањем, у коме је обично *сѡѡѡѡ* (више пута) за ном.–акуз. мн., а једном је написано и новије *сѡѡѡѡ* (Грковић-Мејѡор 1993: 74).

– Двије потврде имперфекта помоћног глагола *биѣти* (стсл. бѣти) реализују се у 3. л. множине, што се види из слагања с именицом *слово* у номинативу множине. Ту се заправо ради о форми сигматског аориста (беше : стсл. бѣша; тип бѣхъ – бѣ), овдје у саставу плусквамперфекта пасива (с партиципом претери пасива; вид. Ђорђевић 1975: 158, 195, 204):⁴⁴ беше потрена р. 5, 7.

– Турцизам *хазна* (тур. *hazne, hazine*, вулг. *hazna*) ’благајна, ризница’ (Škaljić 1966: 323) умјесто до тада обичног *ризница*⁴⁵ или неке друге (словенске) ријечи.

Очито је у Стефанову приступу, видјели смо, да даје фонетски доста вјерну биљешку властитог изговора. Његова је перцепција да рефлекс полугласника има вриједност вокала *e*. Исто тако његова је перцепција српскословенског израза (радије него посебног језика) екавски рефлекс јата. Значи да српскословенски он није учио пасивно, књишки, него кроз живу ријеч (постоји континуитет), акустичким, не само визуелним путем. А јесте и визуелним: видјели смо хиперкорективно *прево-* и *дрежава*. Захваљујући његову невеликом познавању српскословенског израза, Стефан нам је открио и неке дијалекатске црте властитог говора, или неке властите говорне навике. Неке од појава које смо издвојили (не све), ако се и преклапају са стањем у књижевном језику, треба, ипак, приписати Стефанову говору: нарочито облик *беше* у 3. лицу множине, који би тешко могао бити употребљен ако није ношен и у властитом говорном осјећању.

У складу с претходним запажањима, предлажемо сљедеће читање записа (условна фонетска транскрипција):

Да је ве^a сведенје вс’акому човеку |2 како раб Божи Стефан Црнојевић |3 ову књигу, на^{l1}дох ју у хазну цара |4 Мура^{l2}-бега и узех ју и пописах њо^{l1} |5 слова ко’а беше потрена господина |6 Никодима, игумена Никодима, |7 словеса ко’а се беше потрена и те^aко да |8 се зна добро које учини ни је раб светаго |9 Стефана пр(е^a)во-пр(е^a)возваного апостола |10 и мученика Стефана – тому слава и |11 и др(е^a)жава ве^a веки-’амин.

*

Може се нешто рећи и о структури записа, који је компонован попут праве повеље. Почине симболичком инвокацијом (крстом),⁴⁶ иза које слиједи готова формула преузета из административног стила повеља – промулгација (наш израз „обзнана“, одн. „објава“) да *е* *к*е сведеннѣ всакогѣ човекѣ, „даје се на знање свакоме човјеку“.⁴⁷ Истовјетну формулацију пратимо, на примјер, у стотину го-

⁴⁴ Данас на овоме терену, колико нам је познато, у имперфекту се користи тип *бјѣи* – *бјѣше* и слично (1. л. јд. *бѣк, бѣх, бѣкъ...* 3. л. мн. *бѣу, бѣху, бѣѣу*, Милетић 1940: 250; *бјѣх, бѣк...* *бѣу*, Вујовић 1969: 330–331), ријетко *бјјѣи, бјјѣк* итд., вид. Пешикан 1979: 171. То су два модела нормално заступљена у књижевном српском језику: *бјјѣх – бјјѣше...* *бјјѣху / бѣх – бѣше...* *бѣху*. У навођеном српскословенском Псалтиру с посљедовањем 3. л. мн. имперфекта увијек гласи *вѣхѣ* (Грковић-Мејџор 1993: 91). Насупрот општем свршетку *-ху*, у Стефанову запису имамо *-ше!*

⁴⁵ Вид. *ризница* у повељи Ђурђа Балшића из 1386. године (Шекуларац 1987: 174).

⁴⁶ Мало је сачуваних повеља с подручја Зете; све од њих имају симболичку инвокацију, а вербалну само двије од познатих (Станојевић 1912: 111–112).

⁴⁷ Промулгација није обавезан, па стога ни уобичајен дио повеље. У дубровачким исправама има их највише, али тамо долазе тек од краја XIV вијека. У рашким јесте сразмерно рјеђе заступљена, али се јавља више од сто година раније. Међу зетским повељама свега су три с

дина старијој повељи Ђурђа Балшића (1386): да кестъ въ свѣдѣнне въсакоѣмъ чловѣкъ (Шекуларац 1987: 174), или готово исту у једној повељи Ђурђа Црнојевића (1494): да є ва сведенне въсакоѣмъ господарѣ н чловекъ (Шекуларац 1987: 234). Слиједи експозиција, такође у стилу повеља: како рабъ божи стефанъ црньоєвињъ ѡвѣз кннгѣ надохъ ѣ ѣ хазнѣ ц(а)ра мѣра-бега.⁴⁸ Средишњи дио излагања по својој природи подсјећа на диспозицију из повеља. Овдје се описује Стефанов поступак:⁴⁹ и ѣзех ѣ [књигу] и пописахъ но слова коѣ бешѣ потрѣна. Као што почиње с подигнутом интонацијом, текст се тако и свршава с есхатолошким усмјерењем. Стефан своје ријечи окончава апрекацијом, која је овдје уједно и литургијска формула, ослоњена о ријечи апостола Петра: томѣ слава н н дрѣжава ве веки мѣдинѣ – I Петрова посланица 5.11, томоу слава н н дрѣжава въ вѣкы вѣкомѣ мѣинѣ (Шишатовачки апостол из 1324. године, 211v), грч. αὐτῷ ἢ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων· ἀμήν.⁵⁰ На више мјеста налазимо понављање које има кохезивну и експресивну улогу у тексту, а својствено је усменом излагању више него писаном: слова коѣ бешѣ потрѣна ... словеса коѣ се бешѣ потрѣна; г(о)споднѣ ннкоднѣ нгѣмѣна ннкоднѣ; свѣтаго стефана прѣкопрекозваного апостола н мѣченѣка стефана.

*

На крају треба још поставити питање које се само по себи све вријеме наметало: о којем Стефану је ријеч и када је запис настао. Љубомир Ковачевић је претпоставио да се ради о Стефану – оснивачу династије Црнојевића, будући да је Светостефанску хрисовуљу нашао у хазни цара Мурата II, који је умро 1451. године (Ковачевић 1890: X). Он, дакле, мисли на Стефана – Стефаницу, који је управљао Црном Гором између 1451. и 1464/1465. године (вид. Божић 1970: 282). Петар Ђорђевић се слаже да је ријеч о истој личности, те да настанак записа треба смјестити у средину XV вијека (Ђорђевић 1971: 154, 358 – сл. 158). Иларион Руварац својевремено је претпоставио да је ријеч о припаднику ове династије који се потурчио и узео име Скендербег (Руварац 1893: 40). Он, дакле, мијеша браћу Стефана и Станишу, синове Ивана Црнојевића. Идући за њим, Љубомир Стојановић датује овај запис у распону између 1500. и 1514. године.

Као што видимо, или је ријеч о Стефану из средине XV или о Стефану с краја XV вијека. Оба су из исте породице, из истог стољећа. По нама, ријеч је о другоме Стефану, сину Ивана Црнојевића,⁵¹ чији су непосредни контакти с турским двором добро познати. Он се 1496. године удаљио од брата Ђурђа,

промулгацијом. У њима промулгација стоји на почетку исправе, као у рашким исправама, а формула им је, такође, истовјетна (Станојевић 1914: 230–231, 252–253, 262).

⁴⁸ Експозиција може бити врло кратка, али занимљива за историју (Станојевић 1920а: 117–118), као што је то овдје случај: овдје су поменути сви елементи описаног „збивања“.

⁴⁹ Диспозиција се наслања на експозицију (оне су „језгро повеље“) и у њој се износи правни садржај издаваног акта (Станојевић 1920б: 140). Овдје се износи садржај једне радње, али у њему нема правног чина, мада јесте усмјерен ка једном правном акту – ка његовој рестаурацији.

⁵⁰ Апрекација у овоме запису знатно је шира него што је то уобичајено. Она је, наиме, обично врло кратка формула или само једна ријеч (амин). У рашким повељама касно се јавља – ријетко у свјетовним – чешће у црквеним. У сачуваним зетским повељама нема апрекације. У једној признаници Вука Бранковића из 1395. године врло је слична овој из нашега записа: бо҃гоу нашеѣмъ слава н дрѣжава въ вѣкы вѣка, мѣинѣ (Станојевић 1923: 17–21).

⁵¹ На то је помишљао и Ватрослав Јагић (1890: VII); данас такође проф. Ђ. Трифуновић (2011).

владара Црне Горе, стајући на страну Турака (Божић 1970: 346). Могуће је да је управо тада боравио у султанској ризници.⁵² Имајући, очигледно, довољно слободног времена на располагању,⁵³ радио је на Светостефанској хрисовуљи, након чега је и саставио своју биљешку, те 1496. године.

Чињеница да се у запису помиње Мура(т)-бег, тј. турски султан Мурат II (1421–1451),⁵⁴ нимало не збуњује. Очито је да се Хрисовуља наша у његово вријеме у ризници, или касније, у ризници која је формирана у његово вријеме, па је по њему носила име. Хрисовуља је до нашега времена доспјела у одличном стању. То значи да је у султанској ризници пажљиво чувана.⁵⁵ У вријеме када је повељу држао у рукама Стефан Црнојевић, турски султан био је Бајазит II (1481–1512).

Овај запис недвосмислено свједочи о томе да је Стефан придавао велики значај Хрисовуљи, али подразумијева и то да је имао извјестан приступ султанској ризници.⁵⁶ Хрисовуља је за њега морала бити значајна као правни акт којим се регулише ранији статус неких насеља из Зетске области (Црне Горе), којом тренутно управља његова породица, а сам се спрема да је преузме од брата. Сигурно је да је постојало и одређено саживљавање са „слугом светога Стефана“, издавачем акта, како због истог имена и заједничког личног патрона, тако и због својих владарских претензија.⁵⁷

⁵² Брату Ђурђу је у позну јесен 1496. године донио султанову поруку да мора напустити Црну Гору (Божић 1970: 346).

⁵³ У једном часу тог времена је понестало, тако да је са смањеном пажњом привео крају свој посао. Отуда оне раније поменути неспретне интервенције на крају Хрисовуље.

⁵⁴ Уп. нпр. у турским документима на српском језику како султан Мурат II сам себе назива у уводним формулама: одъ великога г(о)сп(о)дара и великога адирѣ сѣлтана цѣрат(ь) бега 1420. године, и велики господар и велики адирѣ сѣлтани адѣратъ бегъ итд. 1430. године (Стојановић 1934, бр. 810, стр. 227; бр. 812, 813, стр. 229).

⁵⁵ Већ од Бајазита I на турском двору су постојали српски писари, чији се рад може пратити до друге половине XVI вијека (Ђорђић 1971: 163). У султановом окружењу, било је, дакле, људи који су говорили српски, упућених у правне ствари, који су веома добро знали значај (и могућу употребну вриједност) ове несвакидашње исправе. Уосталом, једна од Муратових жена била је Мара, ћерка Ђурђа Бранковића, веома угледна и доцније на турском двору, у вријеме њеног пасторка Мехмеда II (Освајача).

⁵⁶ Интересантно је питање како је он уопште дошао до Хрисовуље. То није било нимало лако у XIX вијеку, када је она откривена за науку, а морало је бити још теже у XV вијеку. Можда у томе треба видјети посредовање Стефанова млађег брата Станише – Скендербега, одавно потурченог на турском двору.

⁵⁷ У запису се јасно види таква линија: слуга Божији Стефан Црнојевић – слуга светога Стефана [тј. краљ Милутин] – првозвани апостол и мученик [свети] Стефан. – Култ светога Стефана као заштитника српске средњовјековне државе изгледа да је увео [Стефан] Немања после смрти цара Манојла (1183). Прва немањинска црква посвећена светој Стефану јесте у Бањској и први помен светога Стефана као посредника у добијању власти јесте у Бањској хрисовуљи, те тако у овој исправи Стефан постаје и лични заштитник за краља Милутина (уз Богородицу и свете претке, разумије се; Ђоровић-Љубинковић 1961: 46, 48, 53–54). У случају Стефана Црнојевића јасно је да је Стефан лично, а не титуларно име, а светац по коме носи име само његов лични патрон. Да је титуларно име, носили би га и његов отац (Иван), а затим и старији брат (Ђураћ), дотадашњи господар Црне Горе.

Литература

- Богдановић, Димитрије. *Кашталот ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: САНУ – НБС, 1978.
- Божих, Иван. „Владавина Црнојевића“. *Историја Црне Горе*, књ. II, том II. Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970, 277–370.
- Бошковић, Р[адосав] / Малецки, М[јечислав]. „Истраживања дијалеката старе Црне Горе с освртом на суседне говоре“. *Српски језик* VI/1–2 (2001): 93–101. [Превод чланка из 1932. године.]
- Вујовић, Лука. „Мрковићки дијалекат (с кратким освртом на сусједне говоре)“. *Српски дијалектолошки зборник* XVIII (1969): 73–399.
- Грковић-Мејдор, Јасмина. *Језик „Псалтира“ из шћамјарије Црнојевића*. Подгорица: ЦАНУ, 1993.
- Ђорђић, Петар. *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки ћрилози*. Београд 1971.
- Ђорђић, Петар. *Старословенски језик*. [Нови Сад]: Матица српска, 1975.
- Живојиновић, Мирјана. *О ћрејисима византијских и српских званичних докумената (Архив манастира Хиландара)*. [У рукопису на француском језику.]
- Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у шћокавско наречје*. Приредио Драгољуб Петровић. Целокупна дела Павла Ивића, том II. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001.
- Исаиловић, Невен. „Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана о савезу против босанског краља Стефана Остоје“. *Стари српски архив* 8 (2009): 167–181.
- Јагић, В[атрослав] (прир.). *Светиоштефански хрисовуљ краља Штефана II. Уроша Милућина*. Из Старога Сараја изнесла на свијет Земаљска влада за Босну и Херцеговину. У Бечу: у штампарији А. Холцхаузен, 1890.
- Јовановић, Миодраг. „Замјеници некадашњег полугласника у јаком положају у говорима Црне Горе“. *Српски језик* V/1–2 (2000): 407–417.
- Ковачевић, Љубомир. „Светостефанска хрисовуља“. *Сјоменик СКА IV* (1890): IX–XII, 1–23.
- Милетић, Бранко. „Црмнички говор“. *Српски дијалектолошки зборник IX* (1940): 209–663.
- Новаковић, Ст[ојан]. „I. Извештај г. Ст. Новаковића од 10 октобра 1889 о проналаску Светостефанског хрисовуља Краљевској Српској Академији“. *Сјоменик СКА IV* (1890): III–VIII.
- Пешикан, Митар Б. „Староцрногорски средњокатунски и љешански говори“. *Српски дијалектолошки зборник XV* (1965).
- Пешикан, Митар. „Један општи поглед на црногорске говоре“. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XXII/1 (1979): 149–169.
- Поповић, Момчило / Петровић, Драгољуб. „О говору Спича: грађа“. *Српски дијалектолошки зборник LVI* (2009): 1–275.
- Rešetar, Milan. *Der štokavische Dialekt*. Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, I, Südslavische Dialektstudien, Heft IV. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1907.
- Руvaraц, Иларион. „О Цетињској штампарији пре четири стотине година“. *Глас СКА XL* (1893): 3–46.
- Синдик, Душан И. „Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару“. *Хиландарски зборник* 10 (1998): 9–134.
- Станојевић, Станоје. „Студије о српској дипломатици. I. Инвокација“. *Глас СКА XC*, Други разред 53, (1912): 68–113.

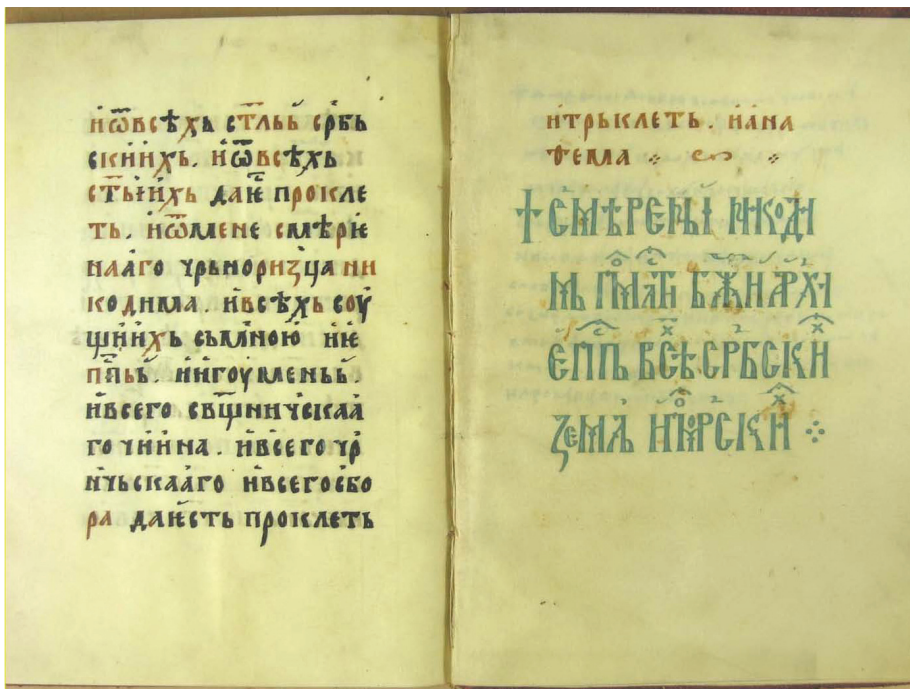
- Станојевић, Станоје. „Студије о српској дипломатици. VI. Промулгација“. *Глас СКА* ХСIV, Други разред 55 (1914): 230–262.
- Станојевић, Станоје. „Студије о српској дипломатици. VIII. Експозиција (Нараџија)“. *Глас СКА* ХСVI, Други разред 56 (1920a): 117–139.
- Станојевић, Станоје. „Студије о српској дипломатици. VIII. Диспозиција“. *Глас СКА* ХСVI, Други разред 56 (1920b): 140–152.
- Станојевић, Станоје. „Студије о српској дипломатици. XII. Апрекација“. *Глас СКА* CVI, Други разред 61 (1923): 17–21.
- Стевановић, Михаило С. „Источноцрногорски дијалекат (с картом уз текст)“. *Јужнословенски филолоџ* XIII (1933–1934): 1–128.
- Стојановић, Љуб[омир]. *Сѣтари срѣски зайиси и најѣиси*, књ. I, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење. Споменици на српском језику, књ. I. Београд: СКА, 1902.
- Стојановић, Љуб[омир]. *Сѣтаре срѣске ѥвеле и ѣисма*, књ. I, други део, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење. Споменици на српском језику, књ. XXIV. Београд – Ср. Карловци: СКА, 1934.
- Трифунковић, Ђорђе. „Светостефанска хрисовуља“. *Повеља краља Милутиина манастиру Бањска. Свѣтосѣтефанска хрисовуља*, књ. II. Београд: Музеј у Приштини, Мнемосупе, Службени гласник, 2011. (у штампи).
- Ђоровић-Љубинковић, Мирјана. „Одраз култа светог Стефана у српској средњовековној уметности“. *Сѣтаринар*, н. с. XII (1961): 45–62.
- Шекуларец, Божидар Б. *Дукљанско-зѣйске ѥвеле*. Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1987.
- Ѕкалјић, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.

Viktor Savić

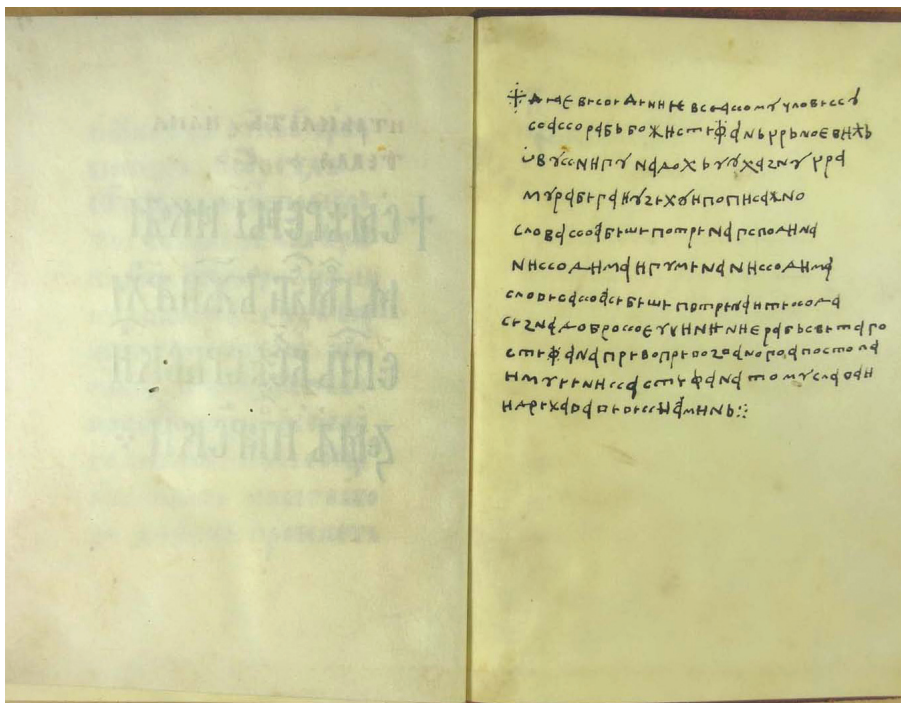
STEFAN CRNOJEVIĆ'S INSCRIPTION ON KING MILUTIN'S SAINT STEPHEN CHRYSOBULL

Summary

Stefan Crnojević's short 1496 inscription is an important source for studying the fate of the Saint Stephen Chrysobull. It also contains some facts interesting for the local history of Standard Serbian and for the history of the Zeta-Sjenica dialect. The inscription is a fairly close transcript of its compiler's interior monologue/speech. Stefan's idiolect reflects his perception of Serbian Church Slavonic as a living written expression of the then Montenegro with his strikingly dialectal vernacular. The text most visibly demonstrates local and unjustified vocalisation, as well as the ekavisation belonging to the „higher“ style. The writing, like the language, shows the dualism of elements from parallel systems, the cursive and the (semi-)uncial, also with interesting details. The graphemic inventory was simplified for the needs of the then commercial-legal literacy. The texts vehemently exhibit Stefan's orientation towards Serbian Slavonic, higher culture, which was in decline, as is well demonstrated. First of all, his act of thickening the pale letters in the Chrysobull, which demanded a lot of time abroad, on the Sultan's court, indicates his devotion to the cultural treasure that his predecessors had left behind. It is interesting to note that the inscription has a structure characteristic of charters, which also demanded our brief diplomatic analysis. At several places in the text repetitions occur, more typical of oral than of written expression. All this testifies to a man of actually modest literary culture, but of an open mind for his own tradition, who primarily belonged to practical and oral culture.

Свѣтосѣфанска хрисовуља, завршетак њекста и њошћис архиепископа Никодима (93v-94r); на сѣр. 93v видљиве су интервенције Стефана Црнојевића

Свѣтосѣфанска хрисовуља, запис Стефана Црнојевића (95r)